

He Muka

HE PITOPITO KŌRERO NĀ TE TAURA WHIRI I TE REO MĀORI

Putanga 11 (4)

Kōanga 1998

HE MIHI KAU NOA

Nā Timoti Kāretu

Nō nā noa nei i puta ai te whakatau a Te Kaunihera o Te Whare Wānanga o Wikipōria kia whakawhiwhia to tātou kuia, karanga maha, a Miria Simpson, ki te tohu kairangi, arā, ki te reo Pākehā, ki te Honorary Doctor of Literature mō te katoa o āna mahi kua mahi hei painga, hei oranga mō te reo Māori.

Kia hoki ake nei te whakaaro ki te wā tuatahi i tūtaki ai māua.

Ko te tau 1957 tōku tau tuatahi i Te Whare Wānanga o Wikipōria me Te Whare Takiura o Te Whanga-nui-a-Tara engari ko te nuinga o te wā i pau kē i a au ki te whare wānanga i runga anō i te āhua o ngā mahi e mahia ana e au i ērā wā. Heoi anō, i tūpono noa iho tāku kuhu atu ki te whare pukapuka nā ko te kuia nei, ko ia hoki te hēkeretari a te rangatira o te whare pukapuka o taua wā. Kō tōna ingoa kārāngaranga i waenga i te hunga akonga ko Te Reo, arā, ko te Voice, nā te mea rangona ai te pakepakē, te tiororo me te tīkākā o tōna reo i ngā wāhi katoa e pūhia mai ana e te hau inā tata atu te tangata ki te whare pukapuka. Me kore ake te pirihimana nei i te kaha ōna ki te patapatai i ngā akonga Māori 'Ko wai tō ingoa?' 'Nō hea koe?' 'He tohu aha tāu e whai nei?' 'Kei te pēhea te haere o ngā mahi?' Haere te pātai, haere te pātai!

Ko te 1958 te tau ka tū ko Wikipōria hei tangata whenua mō te hui a ngā akonga Māori o roto i ngā whare wānanga puta noa i te motu, ā, ko tērā te tau i tino tīmata ai te kapa haka o te whare wānanga. Ko ia tētahi o te kapa hei

Ko te kuia nei me ngā Kaiwhiri o Te Taura Whiri i te Reo Māori. Mai i te taha mauī, ko Waihōroi Shortland, ko Miria Simpson, ko te Toihau Timoti Kāretu, ko Ngāhina Te Uira, me te Wharehuia Milroy

pōwhiri i te ope whakaekē, ā, ahakoa tō mātou tokoiti, inā whakaritea atu ki te tokomaha o ngā akonga Māori o te whare wānanga o Tāmaki, i tū tonu i a mātou tōna punua puehu!

Kāti hā, e tika ana kia ūhia tēnei kuia ki tēnei tohu nā te mea he kuia kaha ki te whawhai kia tika ngā reo e rua kia tino riro ai mā tētahi tētahi e tautoko kia kua e reo kotahi noa nei. Otirā ko te tino whāinga kia eke ko te reo Māori nā te mea koirā kē te reo i te tino hē i waenga i te hunga akonga. Mohoa nei koirā tonu te reo e hē mai ana.

Kua whakatū nei Te Taura Whiri i ana kura hei whakapakari i te reo o te hunga whai mai ko ia tētahi o te hunga whakaako, ā, ko tāna tino mahi ko te whakapākehā kōrero. Ehara tēnei i te mahi māmā, ā, i ētahi wā pau ana te whā hāora ki te kōwae kotahi kia eke rā anō ki tāna i whakaaro ai e tika ana. Ki konā ngā akonga hongehongē atu ai he aha

te aha, e ū ana a kuia ki tāna!

Ehara i te mea he aha, e kui e, heoi anō he mihi kau noa nā te mea kua noho mai ko koe hei whakamaunga atu mā ō akonga maha o roto i ngā tau ahakoa o te wā i a koe i Wikipōria, o te wā kē rānei i a koe i roto i ngā mahi a Te Taura Whiri.

Ko tāku noa i konei, otirā ko tā mātou katoa o tēnei whakahaere a tātou i konei, hē kī, Āe, Miria, ka mihi rā te ngākau, nōu, nō tātou tēnā ekenga ōu ki ōna taumata.

Nā te mea e noho ana ko koe tētahi o ngā kaiwhiri o Te Taura Whiri kua whakahihī anō hoki mātou nā te mea ko koe tēnā kua whakamānawatia nei ko tātou katoa nō reira tēnā rawa atu rā koe.

*Me pēnei noa ake pea,
'He kura te tangata'. Kei hea kē
hoki i tua atu?*

Te Tau o te Kaumātua

Nā te Toihau o Te
Taura Whiri i te Reo
Māori

Kua puta te karanga a Te Whakakotahitanga o Ngā Iwi o Te Ao kia kīia te tau e tū mai nei ko Te Tau o te Kaumātua Puta Noa i te Ao, otirā koirā tāku nā whakamāoritanga i tērā whakaaro. Ko tāku e whakapae ana e kōrero kē ana rātou mō te hunga pēperekōu kua i tā te Māori titiro ki tēnei mea, ki te kaumātua

Kua puta kē i a au te kōrero ki tētahi atu pepa i a au e tamariki ana ki ngā marae o Tūhoe ki Waikaremoana me Ruatāhuna ko ngā kaumātua te hunga whakatauirā mai i te tika, i te pono; ko ngā kaumātua te hunga pupuri i te tikanga; ko ngā kaumātua te hunga tautōhito; ko ngā kaumātua te hunga kī tahi; ko ngā kaumātua te hunga pupuri i ngā kōrero e pā ana ki te iwi; āe, ko rātou ngā puna o te kī.

I te āhua tonu o ēnei rā nei kua rere te pātai he aha kē ia oti tēnei mea te kaumātua, ā, ko te take i rere ai tērā pātai nā te mea kua kitea i roto i ētahi iwi kua kore kē tēnei momo tangata e kōrerotia ake nei e au. Kua eke tātou ki te reanga pakeke kāore nei e mōhio ki te reo, ki ngā tikanga tae atu hoki ki ngā kōrero. E kaumātua noa ana nā te mea kua eke ki te karangatanga ahungarua nā te aha kē ia rānei?

Kua kaha te whiua o te pātai he aha tēnei mea te kaumātua me aha rawa rānei te tangata e kaumātua ai ki te titiro a te tangata? Mēnā kua ahungarua te tangata engari e tino kūare ana ki ngā tikanga me ngā kōrero a te iwi, ka kaumātua tonu? Ko tēnei pātai me waiho anō

mā ngā iwi tonu e whakautu, e whakatau engari he pātai e kaha ana te pātaitia e te rangatahi.

Ko au kei te kī ko te momo kaumātua o te wā i a au e taiohi ana kua tino kore haere, me uua kē rānei ka kitea engari ko te hunga kaumātua, kua noho makorea, pūtoetoe rānei, e tika ana kia kauanuanutia, kia aro nuitia atu e ngā whakatipuranga o muri nei.

Ko tētahi take nui e aroha nei au ki te hunga pakeke nei kua kore te ao Māori o ēnei rā nei i mōhio me pēhea te kōrero ki te pakeke, me pēhea rānei te manaaki i te pakeke. I tua atu i tērā kua kore te ao Māori e mōhio ki te whakarongo ki te pakeke engari ka pātai tonu, ka pākiki tonu tē whakaoko noa ai. He āhuetanga tērā kua uru kaha mai ki te ao Māori, ā, nā konei anō nei te ao Māori i āhua kotiti ai he kore i whakaponu he mātauranga anō tō ngā kaumātua.

Kāti, ko tāku noa iho ki a tātou he kī atu kia tino manaakitia te hunga pakeke ahakoa pēhea te mōhio, te kore rānei i mōhio, ki ngā āhuetanga o te ao Māori nā te mea he wā tōna ka noho atu ko koutou, ko tātou ki taua nohonga e whakaparanga nei tātou i roto i te rā nei. E ai ki ō tātou koroua, kuia *'he huri tēnei mea te mate'*, nō reira āta whakaarotia ake te kōrero nei.

Me pēnei noa ake pea te whakatau ake,

'E te mātātahi kia aro nui mai ki te mātāpuputu; e te mātāpuputu whāngaia mai te mātātahi e hiakai nei ki ngā taonga kei a koutou.'

Tēnā tātou katoa kia tahuri ki te whakanui, ki te whakarangatira i ō tātou kaumātua i roto i tēnei tau kua whakaarotia ake hei tau aro nui atu ki a rātou.

Te Hui a UNESCO i Tū ki Apia, i Hāmoa

Nō te wiki o te 12 – 16 Whiringa-ā-rangi i tū ai te hui nei, ā, ko tōna tino kaupapa ko te titiro i te mana reo, mana tikanga o ngā iwi o Te Moana-nui-a-Kiwa

O te katoa o mātou i hui atu ko tātou anake te iwi kei raro i te maru o kāwanatanga kē, e kaha ana te ākina mai e ngā raru o te wā engari ahakoa tērā e tirohia mai ana te ao Māori me kore noa e tūpono kei konei kē he tauira, he whakaaro rānei hei kaponga mai mā ērā o ō tātou whanaunga e noho mai rā tēnā ki tōna moutere, tēnā ki tōna moutere.

Tēnā kia hoki ake nei aku kōrero ki tāku i kī ake rā-ko tātou anake te iwi e noho ana i raro i te maru o kāwanatanga kē. Ko ngā iwi i noho mai ki te tēpu nō Whīti, e mana motuhake nei tā rātou noho, nō Tonga, e

mana motuhake nei tā rātou noho, nō Hāmoa, e mana motuhake nei tā rātou noho, he kiritea mai i Ahitereiria, ko ia nei te kaiwhakawā matua o roto i Te Kōti Teitei o reira me ētahi atu anō kiritea i āta pōwhiritia atu kia haere mai nā te mea he whakaaro ō rātou hei whakatakoto ki te aroaro o te hui. Ko mātou Māori nei i reira, atu i a au, ko Taihakurei Durie, Tumuaki o Te Taraipūnara o Waitangi, ā, kua whakatūria nei ko ia te kaiwhakawā Māori tuatahi o Te Kōti Teitei o Aotearoa nei, rāua ko tōna hoa rangatira, ko Donna Hall, ko Moana Sinclair, te rōia o runga o 'Marae', ko Caren Wickliffe, kei te Whare Wānanga o Te Moana-nui-a-Kiwa ki te tonga i Whīti me Michael Walsh, e mahi nei i te tari o tō tātou māngai kāwanatanga ki Hāmoa. Tata kē ana te nui ake o ngā Māori i ngā Hāmoa i noho ki te hui, ā, atu i a au nei, he rōia katoa!

Ko te whāinga nui he tirotiro i te whai mana o te reo, o ngā tikanga a tēnā iwi, a tēnā iwi i tōna anō kāinga. Katoa te hunga i reira e mana ana o rātou reo i o rātou ake kāinga engari he mana pēhea nei taua mana? Kāti, me pēnei noa ake au, i Hāmoa koirā tonu te reo e rangona ana ahakoa huri te tangata ki hea, ki roto i ngā toa, ki roto i ngā hōtera, ki runga i te huarahi, ki waenga tonu i a rātou anō ahakoa tamariki, ahakoa rangatahi, ahakoa kaumātua koirā te reo matua. Hoki ana ōku whakaaro ki ōku marae o roto o Tūhoe i a au e tamariki ana e pērā anō hoki ērā i aua wā rā, arā, uaua ana te rangona o te reo Pākehā, ā, kore rawa hoki i noho koirā kē hei reo kōrero mā te hunga pakeke ki a rātou anō pēnei i ēnei wā nei. Tae atu ki Tonga he pērā anō engari kei te pā he raru ki Whīti e ai ki Te Minita Mātauranga o reira. I te kaha warea o rātou kia ōrite te mana o ngā reo katoa e kōrerotia ana i Whīti kua tāmia haerehia te reo ake o reira nā reira kua tahuri anō te kāwanatanga o reira ki te kimi huarahi e kore ai tērā āhua.

Hāunga ja tātou, kei te mōhiotia te wāhi ki a tātou. Ko te maruāpō, ko te tōmina nui, ko te moehewa o Timoti kia rite anō tēnei whenua ki tō ngā Hāmoa ā-reo nei, arā, kia rangona te reo ahakoa huri ki hea, ahakoa haere ki hea. Ka taea i rotō i te wā ki te whakaae te ao Māori koirā tāna e pīrangi nei, ā, kia tino mutu, mutu nei te kōrero Pākehā a te hunga matatau ki te reo Māori ki a rātou anō pēnei i tā te ao Māori e mahi nei i tēnei wā tonu nei. Kātahi nā te mahi mākatikati nei ko tērā, ā, tē aro kē hoki i a au he aha rā i pērā ai anei kē nei hoki tōna ake reo. Ki te kaha te whērā o te hunga matatau e korē te rangatahi e whakaponu he mana anō, he wehi anō tō te reo Māori. Kāore noa iho he take o te whakapae, o te uapare nō te ao Pākehā te hē kua roa kē tātou e takahi ana i te ara o te whakaora ake i te reo i nāianei, kua hoki mai anō te mate ki a tātou anō, Māori nei. Me waiho ki tērā kōrero rā. *'Tirohia i te pura o tōu kanohi, ka tiro ai i tō tētahi'*. Me waiho e au ki konā, Māori mā, kei a koutou a tua atu engari kei noho noa i konā tangi meme noa iho ai, komekome noa iho ai tē tahuri kē ai ki te kakau o te hoe ka hoe ai i te waka. Kāti ake i konei mō tēnā take!

Ko te taha ki ngā tikanga i tirohia me te taupatupatu o te taha ture ki te taha tikanga, arā, kua waiho kē mā ngā whare whakawā o te Pākehā e whakatau me aha, pēnei i a tātou me ngā ika e tohea nei. Ko tēnei raru kei te tino

pā ki te whenua o Hāmoa nā te mea ko te mana ki ngā wāhi noho kei ngā kaumātua rangatira tonu te tikanga. Kua pātukituki te tikanga Hāmoa ki te tikanga Pākehā. E mōhio ana tātou i ōna wā kāore kē he mana ake o te tangata kia whai i tāna i pīrangi ai engari ko tāna i mahi ai me whai hua anō ki te katoa. Ki tā te Māori titiro ko te tangata takitahi he wāhanga nō te katoa, ko tāna i mahi ai ahakoa pai, ahakoa kino, ka pā ki te iwi nō reira kia āta whakaaro anō ia i mua i tāna mahinga i tāna i mahi ai. Nō te taenga mai o te ao Pākehā ka tukua te tangata kia whai i tāna i hiahia ai me te kore e aro ake ki te iwi whānui me te pānga atu o tāna i mahi ai ki a rātou. Nā, koinei te raru kua pā ki Hāmoa, ā, kua kawea ngā kaumātua ki te aroaro o te kōti Pākehā mā reira kē e whakatau mai he aha te aha. E ia ki te kōrero-mai ki a mātou, e toru ngā

take pēnei kua kawea ki te aroaro o te ture engari i te mutunga iho whakatauhia ana e te ture kāore ōna mana ki ngā tikanga ake a te iwi.

E kore pea e pērā rawa te pā o te raru ki Tonga nā te mea kei te Kīngi tonu te mana ko tāna i whakahau ai koirā tā tōna iwi i whai ai, kāore he tirotiro, kāore he aha, oti atu ana te take ki reira.

I a au hoki e tamariki ana ko tā ngā kaumātua i kī ai koirā tāu e mahi ai kāore he pātai, kāore he aha heoi

anō i whakarongo atu ki tā taua kaumātua i kī ai. Kua kite tātou i nāianei i te pātukituki mai o te tikanga ki te ture i te hiahia o ngā wāhine kia tū ki te whaikōrero me te kawea anō i tā rātou take ki te aroaro o te Pākehā mā reira e whakatau mai. I ēnei rā o te pōhēhē haere noa o ngā tikanga Māori kua eke anō pea ki te wā kia āta noho tēnā iwi, tēnā iwi ki te whiriwhiri, ki te whakatau i tāna i pai ai, i whakaae ai. Kāore tēnei i rere kē ake i o tātou whanaunga e noho mai nei i ngā moutere maha o Te Moana-nui-a-Kiwa engari kua kore i taea te whakawhēauau nā te mea e rere ana te wā.

Kāti, koinei te ia o ngā kōrero i tā mātou hui i tū ki Hāmoa, ā, ihiihi ana tērā ki a au te noho ki te āta kōrero i ngā tikanga me ngā raru kei te pā i te ūnga o te tangata ki ērā engari ko tōna kēhua, ko te ture, ko te whakaaro Pākehā, ko te mātauranga Pākehā kei te whakararu otirā he waiho nō tātou mā reira tātou e whakararu mai.

E tātou, e te ao Māori, me āta whakaaro ake tātou ki tō tātou reo me ā tātou tikanga kia pai ai te waiho mai ki muri nei hei onge ki ngā whakatipuranga haere ake nei, haere ake nei, tihē!

Te Toihau a Timoti Kāretu me te Tumuaki o Ngā Kaiwhakawā o te Kōti Teitei o Ahitereiria

He Papa Ararau e Toroa ai ngā Taonga o te Motu

Kia hoki kōmuri ngā whakaaro ki te putanga o He Muka o mua atu i tēnei, i kōrerohia rā te mahi a te kōrero kua tuhia ki te reo Māori e noho whakapipi mai rā i Te Papa Tongarewa. Kia kite iho koutou kua raua mai tā rātou mātārere ki tēnei o ngā putanga. Ko te tūmanako ka kaha tātou ki te toro i ngā kōrero nei, me kore noa e haere tonu ai te tuhi ki te reo Māori.

Anei e whai ake nei te kōnae e pā ana ki te kākāpō hei pānui, hei whakangahau i a koutou, engari kua e wareware kei Te Papa Tongarewa te mana tārua o ngā kōrero nei.

© Te Papa Tongarewa

Te Kākāpō (Strigops habroptilus)

Ahako huri koe ki hea i te ao nei, kāore e kitea he kākā nui ake i te kākāpō o Aotearoa. He kaha tonu ōna ngutu, ā, he pewa te āhua, pērā tonu i te katoa o ngā momo kākā. Engari ko te kanohi, he āhua rite ki tō te ruru - ko te 'kākā-ruru' tonu tētahi o ōna ingoa ki te reo Pākehā. Waihoki, ko te tikanga o tōna ingoa pūtaiao, arā, o te *Strigops habroptilus*, ko te 'kanohi-ruru whai hune'. Ko te tae o ngā hune, e rite ana ki te pūkōhu, ā, he kōrangorango te āhua. Nā konei i pai ai te noho huna o te kākāpō i te ao, i te pō.

Kāore i mōhio ngā tohunga huaota o te ao Pākehā ki tēnei manu kia eke rawa ki te tau 1852. I taua tau ka tūpono atu ētahi tāngata o te kaupuke *Acheron* ki tētahi, engari nā ā rātou kuri kē i whakamataku te kākāpō, me te aha, puta ohore mai ana i tōna rua, ā, koirā te kitenga tuatahitanga o te Pākehā i tēnei manu.

He manu haere takitahi te kākāpō, kāore e haere takitini pērā i te nuinga o ngā momo kākā. Ko tētahi atu āhuatanga ōna, ko tana rere-kore. Otirā, he āwhina tonu kei ōna parirau poto i a ia e oma ana, e piki ana rānei i tētahi mea. Tērā ka eke ki te 2.5 kirokaramu tōna taumaha, ā, he pōturi tana haere, ka mutu, he waewae mātotoru. He manu nguengue, engari he kaha tonu tōna kakara, ā, i te mea ko te mata tonu o Papatūānuku tana kāinga, he māmā noa iho ki te kuri te whaiwhai haere i tōna kakara, waihoki, kāore he tahuringa ake mō te kākāpō. Arā anō ētahi o ōna tino hoariri, ko te ngeru, me te toriura.

He kaiota te manu nei. Ko ētahi o āna tino kai, ko ngā kākano, ngā rau, ngā tāta me ngā pakiaka o ētahi tipu. Ka kaikainga ngā mea kākōa, me te ngongo i te pia o roto. Hei tango mai i ngā kākano i ngā pātiti, ka puritia ngā rau ki ngā waewae, me te whakamahi i ō rātou ngutu hei unu mai i ngā kākano.

Mō te wāhi ki te whakaputa uri, kāore te kākāpō e mahi poka noa. He mōhio ia he pai ake te tau humi hei whakapakeke uri, nō reira ka tatari kiā matomato rā anō te tupu o te kai, ā, hei reira tahuri ai ki te whakaipoipo. He mahi rerekē tonu tā ngā toa i tēnei wā. Ka taki whakamenomeno rātou me te **whakataetae tahi hei whakawai i ngā uha**. Mai i te marama o Hakihea ki te marama o Poutū-te-rangi, rangona ai ō rātou reo karanga i ngā uha, engari he rerekē te āhua o te tangi, me kī he momo nguru, ko te hāona kaupuke tōna rite. Ka roa tonu rātou e pēnei ana, me te mātaki a ngā uha i tā rātou mahi. Nā-wāi, nā wai, ka whiriwhiri tēnā me tēnā o ngā uha i tāna i pai ai, ā, he nui tonu ngā toa ka ngere.

Hanga kōwhanga ai ngā uha i ngā tumu rākau kua wharemoa, i raro rānei i te pātiti taranui, ā, e toru ngā hua ka whānau mai ki te nuinga. Kotahi marama te uha e awhi ana i ōna hua, kātahi ka pao mai ngā pipi. Ka āhua whitu marama ngā pipi e piri tahi ana ki tō rātou whāereere, ā, he mahi nui tonu te karo i te mate; he maha rātou ka riro hei kai mā te hoariri. Ko te whakatauki pea e hāngai ana ki te toa i tēnei wā, ko tēnei, 'Hoa piri ngahuru, taha kē raumati'. Arā, i noho tata mai i te wā i pai ki a ia, engari kia uaua nei, kei hea rā e ngaro ana? Heoi anō, me huri pea tēnei kōrero kia hāngai ake ki ngā kaupeka whakaputa uri o te kākā, arā 'Hoa piri raumati, taha kē takurua'.

Ka āhua 6-8 tau te kākāpō e tipu haere ana, ā, ki te waiho kia mate hirinaki, tērā pea ka eke ki te 30 tau, te 40 tau rānei te pakeke. Ko Aotearoa anake te kāinga tūturu o te kākāpō. I ngā rā o mua, nohoia ai ngā wāhi ngāherehere katoa o te motu e te kākāpō. Kei te mōhioia tēnei i te mea kua kitea ngā whaipara o tēnei manu i ngā ruapara Māori o mua, huri i te motu. Mahia anō ai e ngā Māori o neherā ngā hūruhuru o te kākāpō hei hanga kahu.

Nō te taenga mai o Tauīwi ki Aotearoa, hē maha tonu ngā kākāpō ka mate i ā rātou kuri, ā, ka kainga anō hoki e te Pākehā. Arā anō ētahi i tukuna atu ki ngā whare taonga o konei me tāwāhi. I te wā i a Kuini Wikitōria, tukuna atu ai ētahi kākāpō e 80 nei ki tētahi whare taonga kotahi nei i Vienna.

I ngā tau o ngā 1890, i muri tonu i te taenga mai o ngā toriura ki Aotearoa, ka matemate haere ngā kākāpō. Nā wai, nā wai, ka āhua pai ake. Engari i ngā tau o ngā 1930 me ngā 1940, ka paheke anō. E whakapaetia ana nā te tere ngaro o ngā ngahere i timata anō ai te paheke o te kākāpō i tēnei wā. Ka ngaro atu tēnei waewae mātotoru i Te Ika a Māui, ā, i paku muri mai ka pērā anō i Te Waipounamu. Ko ngā mōrehu i kitea i Te Waipounamu, arā, i Piopiotahi, ka haria ake ki te Punanga Manu i Mount Bruce, engari ka mate mai ērā i te tahumaero. Kua kore i kitea he kākāpō i Te Ika me Te Waka a Māui i ngā tau o ngā 1990.

Mokori anō i rokohanga atu ētahi āhua kotahi rau nei i Rakiura i te tau 1977. Engari kāore i tino pai tā rātou noho

i reira, i te mea e noho tahi ana ki tērā o ngā hoariri, ki te ngeru. I roto i te wā poto kua heke tō rātou nui ki te 61 noa iho. I konei ka whakatauria me hari ēnei tino mōrehu ki tētahi moutere karekau he ngeru, he toriura i reira. Ko Hauturu, ko Codfish me Maud ngā moutere i whiriwhiritia. Hei āwhina i ngā kākāpō, ka tahuri Te Papa Atawhai ki te hora kai papai mā rātou, pēnei i te hua rākau, i te natinati me ngā 'pōhā patahua', i runga i te tūmanako ka whakaae ngā manu nei kua eke anō te tau humi, ā, ka tahuri ki te whakaputa uri!

I ēnei rā, ko tōna 50 noa iho ngā kākāpō e ora tonu ana i ēnei moutere. Ko wai kāore e tautoko i te whakaaro me āta tiaki tēnei puipuiaki kei ngaro i tēnei, tōna whenua ake, pērā tonu i te moa, i te hōkioi, me te tōtōrori?

Te 'whakataetae whakaipoipo' a ngā toa

Ko te kākāpō tētahi o ētahi momo manu ruarua nei ka whakahaere i tētahi momo whakataetae i te wā o te whakaipoipo. Ka whiriwhiri ētahi toa maha tonu i tētahi parehua, i tētahi kehokeho rānei mō rātou. Kātahi ka whakarake tēnā me tēnā i tōna wāhi noho, me te kerī mai i tētahi momo pārua mōna i te oneone. Ka hangaia anō ētahi ara hikoi atu ki tana pārua. Arā anō ana hoa whakataetae e mahi mai ana i ō rātou ake pārua ki ōna taha. Tērā pea ka kapi tētahi wāhi āhua 200 mita nei te whānui i ēnei mahi whakariterite a ngā toa. Kīia ai te wāhi nei he 'lek', mai i te kupu o Huitene mō te 'tākaro'.

Kātahi ka timata tā rātou whakataetae tahi hei whakawai i ngā uha. Mai i te marama o Hakihea ki te marama o Poutū-te-rangi, rangona ai ō rātou reo - he momo nguru, engari he āhua tata ake pea ki te hāona kaupuke - ā, ka tāoro atu tēnei tangi rerekē nei ki te nuku o te whenua.

Ka āhua riro te hinengaro o te manu nei i tāna mahi. Ka pao noa ngā karu, ā, ka whakamakoha i tōna poho kia nui ake ai tōna āhua. Kātahi ka tuohu te māhūnga, me te whakaputa i tōna reo tāwhiri rerekē nei. Nā te āhua tonu o tana tinana, me te āhua anō o te pārua, ka paoro te 'pahū' ki ngā hau e whā. Ka haere tonu tēnei momo nguru āhua rerékē ia rua hēkena mō te kotahi meneti. Kātahi ka paku whakangā, me te titiro haere, te whakarongo haere, mō te tūpono e arohia mai ana tana mahi. Ki te kore, kua karawhiu anō. Ka pēnei tonu te mahi mō te āhua ono hāora neke atu, ia pō, mō te toru marama, rima marama rānei. Me mihi rā te manawa-nui o ēnei toa ka tika!

I ētahi pō he momo 'keo' kē te tangi a ētahi. Ko te whakaaro o ngā tōhunga tiro-tiro manu, ka āwhina tēnei i ngā uha ki te kimi haere i te toa nōna taua reo. Katoa ēnei mahi whakamenomeno, ka rangona e ngā uha o te rohe, ā, ka whakatata atu kia pai ai tā rātou whiriwhiri i a 'Tame Purotu'. I te mūtunga ake ko ētahi, ko tētahi noa iho rānei o ngā toa ka whiwhi, ā, he moumou tāima noa iho te mahi a ētahi atu.

Arā anō ētahi momo manu ka kīia he 'lekker', ā, ko ētahi

atu momo kararehe ka āhua pēnei te mahi, tae atu ki ētahi momo tia, ki ētahi momo ika, ki te pekapeka, te pūrerehua me te ngaro. I ēnei momo kararehe katoa, ka whakawhāiti mai ngā toa i te wā o te whakaipoipo, me te whakataetae tahi, te whakamenomeno tahi hei whakawai i ngā uha. Ko tā ngā uha, he āta tiro-tiro, he āta whiriwhiri, kātahi ka arotau atu ki a 'Tuahangata'. Ina whakaarotia ake tēnei tūāhua, arā pea ētahi o tātou e whakaaro ana me tāpiri atu ko te tangata ki tēnei rārangi!

He Kupu Āwhina

haona kaupuke	- foghorn
Hauturu	- Little Barrier Lsland
hōkioi	- type of extinct bird
kākoa	- fibrous
'kanohi-ruru whai hune'	- 'owl-face with soft feathers'
kōrangorango	- mottled
mahi poka noa	- do something randomly, without forethought
mate hirinaki	- die of old age
mokori anō	- luckily
natinati	- nuts
ngere	- failed of one's object, overlooked
nguengue	- placid
pātiti taranui	- tussock
pia	- sap
Piopiotahi	- Milford Sound
pōhā patahua	- muesli bar
puipuiaki	- rare, precious thing
pūkohu	- moss
Punanga Manu	- Bird Reserve
rokiroki	- preserve
tātā	- stalk, stem
tau humi	- season of abundance
toriura	- stoat
tōtōrori	- extinct, quail-like bird
unu	- draw out, extract
waewae mātotoru	- heavy-footed
whāereere	- mother
whaipara	- remains
whakaipoipo	- courtship
whakamenomeno	- show off, make a display
wharemoa	- hollow
Huitene	- Sweden
kehokeho	- hilltop
keo	- sharp cry
ngaro	- fly (insect)
pahū	- boom, booming
pao	- glazed (of eyes)
parehua	- ridge
pārua	- depression in the earth, bowl
pekapeka	- bat
Tame Purotu	- 'Mr Handsome'
Tuahangata	- 'Mr Right'
whakaipoipo	- court, courtship
whakamakoha	- cause to expand
whakamenomeno	- show off, make a display

Te Hui Whakangungu Kaiwhakamāori i Tū ki Kirikiriroa

Nā Te Haumihiata Mason

Nō muri tonu mai i tēnei o ngā kura, ka tae ake te rongo kua riro te matua o tētahi o mātou ki te Pūtahi nui o Rehua.

Kei te karawa, Scott.

Kua mau nei te kākahu taratara o mate ki ō pakihwi, nei noa rā te tangi kau atu ki a kōrua ko tō matua. Ko ia kua tae atu ki tērā o ngā wharepuni e kore e kī, ki a nunui mā, ki a roroa mā, e tatari mai rā i a tātou katoa. Kei a koe te kākahu i tēnei wā, kei a wai rā āpōpō, ātahirā. Kāti, tangihia te tangi ki te matua, mā hea kē atu hoki e ea ai a aituā atu i a roimata me hūpe. Nei rā te mihi kau atu a ō hoa, tātou i noho tahi ai i Kirikiriroa.

He tokomaha tonu te hunga i tonu mai i ngā whakamārama mō te āhua o te whakamātautau me te kura whakangungu. Otiia, tokoiwa te hunga kua mātua whakauru mai ki ngā whakamātautau i tēnei tau, ā, i tae katoa ake ki te kura whakangungu, i te tī, i te tā. I tae ake anō a Tākuta Sabine Fenton, tētahi tohunga ki ngā mahi whakamāori e mōhiotia ana i te ao, rāua ko Ngāmaru Raerino ki te āwhina, ki te mātakitaki i ngā mahi. I haere ake anō a Ngāhinatūrae Te Uira, tētahi o ngā kaiwhakamāori e kitea ana i ngā kōti, ā, ko ia tō mātou kaiwhakawā i roto i ngā mahi whakamāori ā-waha i whakahaeretia i te rā whakamutunga o te kura. I pai anō te kite i tētahi kanohi i puta i te whakamātautau i tērā tau, engari i hoki mai anō ki tēnei o ngā kura i runga i tana whai kia pai kē atu, kia pakari kē atu ia i roto i ngā mahi whakamāori. Me mihi tēnei ū ki te kaupapa, ka tika.

I haere katoa ngā mahi i roto i te ngākau pai me te wairua ngahau, me te kite iho a ētahi he mahi taumaha hārukiruki tēnei mahi te whakamāori kōrero. Ko tētahi o ā mātou mahi he whakamāori kōrero anga rua kia kite ai te tangata he mea nui tonu te aro atu ki te horopaki o ngā kōrero. Kei titiro kau ki te kupu ka whakamāori, tē aro atu ki te roanga atu o ngā kōrero, ki te roanga atu rānei o te whakaaro. I whakamātauria anō te whakamāori me te whakapākehā kōrero ā-waha.

Kātahi mātou ka whakatū kōti kia pai ai tā mātou whakataū ki a wai ētahi punua poaka 10 nei i whānau mai ki te whāereere a Tiki, i hapū rā i te tame poaka a Tame, engari i whānau kē mai i ngā whenua o Hare. Katoa ngā kōrero a ēnei tātanga e toru i kōrerohia ki te reo Māori, ko ngā kōrero a te kaiwhakawā, i te reo Pākehā. Ka mahi ā mātou kaiwhakamāori me te ngahau o ētahi o ngā whakapākehātanga. I a mātou mō te kimikimi!

I whakahaeretia anō tētahi mahi whakapākehā engari ko tēnei he whakapākehā ā-waha i ngā kōrero whakataū manuhiri tūārangi pēnei i a Nelson Mandela nei ki te marae. Koinei anō hoki tētahi wāhi e tika ana kia noho mai he kaiwhakamāori, ā, ko tāna he whakamārama atu i ngā nekeneke katoa o te marae kia mārama ai te manuhiri, kia taea anō hoki te whakautu ngā kōrero ka uhia, ka whiua rānei ki a ia. Ko tētahi hoki o ngā 'ture' o te ao whakamāori kōrero ko te ū tonu ki ngā kōrero e kōrerohia ana. Nō reira, ki te whiua he kōrero kino, kia kaua te kaiwhakamāori e whakapaipai i ngā kōrero he kore nōna i pai ki ngā kōrero e whiua ana ki te manuhiri.

Nō mātou ka tahuri ki tēnei o ngā mahi, kātahi ka kitea te uaua o ngā āhuatanga katoa o te noho hei takawaenga mō ētahi iwi e rua me te whakarāpopoto, te whakamārama atu ki te tauhou he aha katoa te tikanga o tāna e mātaki iho rā, e rongo rā. Arā anō hoki tētahi mahi nui ko te whakamārama i te āhua o te tauparapara, arā, he aha te tikanga, e tohu ana i te aha. Ko wai hoki ka mōhio ki ngā whakamārama me te pūtakenga mai o ngā tauparapara katoa. He mahi tā te kaiwhakamāori.

Ko te wāhi o tēnei momo mahi e whakamataku ana, ko te kore mōhio he aha ngā kōrero ka maringi iho i te waha o te kaikōrero. I runga i tēnei tūāhua, kia noho mataara tonu te kaiwhakamāori, kia areare ngā taringa, ka mutu, mehemea kei ngā kōti e whakamāori ana, kia kaua e whakamā ki te pātai i te tikanga o te kupu ki te kore e mōhiotia. He pai ake te kitea o tō kūare ki te kupu i tō whakataruna e mōhio ana koe, me te aha, hē ana i a koe te aronga o ngā kōrero.

Ko ētahi o mātou i tēnei o ngā kura he kaiako i te tari Māori o Te Whare Wānanga o Waikato, ā, i te kore kairiwhi mō tētahi, ka haria mai ana pia i te rā whakamutunga o te hui. Ora katoa ana te ngākau i te mahi a te mātātahi e ngākau nui ana ki tō rātou reo me tō rātou hiahia kia whakamātau rātou i ngā mahi a te kaiwhakamāori i ngā kōti. Kia kaha koutou ngā waka kawē i tō tātou reo ki roto rawa atu o te mano tau hou e whātare mai ana i te pae. Kia kaha anō hoki tō koutou pouako, me kore noa e whāia mai Te Tāunga Tohu i te Matatau e koutou ana pia i roto i ngā tau.

*Te hōhonu hoki o te kōrero
Tētahi tokorua i te Kura i tū ki Mōkai Marae*

TE KURA REO I MŌKAI

E tino whai tikanga ana te whakataukī a ngā kaumātua e kī rā,

‘Mate kāinga tahi, ora kāinga rua’

I tino kitea e mātou te tikanga o ēnei kōrero i te tuarua o ngā kura reo mō tēnei tau i whakatūria nei e Te Taura Whiri i ngā rā o 27 Mahuru – 2 Whiringa-ā-nuku ki te marae o Mōkai, rohe o Ngāti Raukawa. Ko te wāhi kei reira nei te marae nei e tū ana he āhua mokemoke, mohoa tonu nei engari ātaahua āna tērā te takoto mai o te whenua. Ko tōna 20 meneti nei pea te tawhiti mai i Taupō, i te ara poka ki Te Kūiti, ki Mangakino me Ātiamuri.

Tēnā kia hoki paku noa ake te kōrero ki te take i tū kē mai ai tēnei o ngā kura ki te marae o Mōkai. E mōhio mai ana hoki koutou katoa ko te tikanga kia tū kē tēnei o ngā kura ki te marae o Hirangi, i Tūrangi, rohe o Ngāti Tūwharetoa, engari nō te ata o te rā o te whakaeke ka tae mai ētahi o te marae ki te wāhi e noho ana mātou ki te kī noa mai kua kore i taea e rātou te hui te whakatū nā te mea kua hinga mai he tūpāpaku ki tō rātou marae, ā, i runga anō i tā te Māori tikanga ko te mate anō ki mua i ngā mahi a te hunga ora, ā, e taea hoki te ringa kaha o Aituā te aha inā kapo mai? I runga anō i te aroha mai o te tokorua nei i kī mai rāua ko ngā marae o Waihi me Nukuhau i te raru anō hoki nā runga anō i te pā mai o Aituā i tētahi me te taumaha anō o tētahi o ngā kaumātua i tētahi, ā, i te tāria noa ihotia kia eke te wā ki a ia. Whāia rā hoki nō te rā tonu i muri mai ka hinga ko tērā o ngā kaumātua, ā, ūhia ana ngā pāpāringa o te moana o Taupō-nui-a-Tia e te kahu taratara o Mate nā reira ka mihi kau noa atu ki a koutou, kei ngā rangatira o Tūwharetoa, e tau kaha nei te mate ki runga i a koutou.

Kia hoki noa ake ki te tāuhu o taku kōrero.

Kātahi ka noho māua ko taku tuakana ko Te Wharehuia ki te whakaaro me aha kē rā inā hoki kua kore i taea te hunga haere mai te kī atu kia kaua e haere mai kua kore te kura i tū nā te mea kua tīmata kē hoki te takahi mai i wīwī, i wāwā nā reira me aha kē ia?

Ko te waimarie he mōhio nō Te Wharehuia ki ētahi tāngata o te marae o Mōkai, ā, whāia atu ana e ia ērā me kore noa e tūpono ka taea e rātou te kura te pikaū ahakoa te tino poto o te wā. Ko te waru i te ata i tae mai ai te hunga o te marae ki te whakamōhio mai i te raru kua pā ki a rātou, ā, tekau karaka rawa ake kua tae kē mai te whakaae a te hunga o te marae o Mōkai āe ka taea e rātou. Tau ana a mauri i te rongonga, a mauri i te rērere kē i kō tonu ake rā!

Kāti, nō te rima i te ahiahi ka whakaeke mātou ki te marae o Mōkai, ā, nā te mea ko ngā rangi a rire tū ana ngā whakatau ki roto i te tipuna whare o Pakakē Taiari. Kātahi anō ka āta kitea te tokōiti o te hunga whakaute mai i a mātou. Aroha ana rātou i te mea 150 nei pea mātou te hunga whakaeke, ā, waimarie ka eke te hunga kāinga ki te tekau! Aua atu, haere ana ngā mihi, ā, haere ana hoki ngā manaaki a te iwi kāinga.

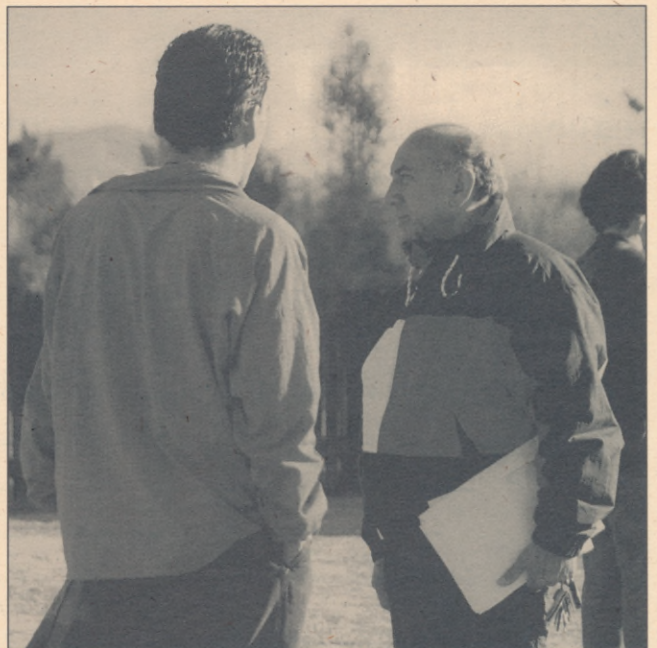
Pau ana te whā rā ki te marae nei, ā, korekore ana i kātata te pau o ngā kai, o te kaha rānei o te hunga kāinga ki te rauhi mai, ki te maimoa mai. Hāunga ia te iti o ngā wāhi kaukau mō tērā nui o te tangata, me ōna punua raru i te taha, i tutuki pai te hui i runga i te aroha nui atu me te aroha nui mai.

Nā te mea tokowhitu noa mātou te hunga whakaako i hiki te kura i muri mai o te hākari i te tūhoetanga o te rā i te Tāite. Nā Tainui Stephens ngā mihi atu a te kura ki te iwi kāinga, ā, i roto i te whakaututanga mai a te kaumātua o te marae i takoto anō te pōwhiri mai a te iwi kāinga kia hoki atu ā tōna wā. Koirā te mānuka kua takoto, ā, ‘wai ka hua, wai ka tohu’ āhea rā tīkina atu anō ai engari ia ko te koanga ngākau kua takoto – he tohu mai tērā āe i pai tā mātou noho!

Ko te kōtore whererei ko te rongo ehara kē tērā iwi i a Ngāti Tūwharetoa engari ia ko Ngāti Raukawa, ā, ko te marae ko Te Pae o Raukawa nō reira ka mihi kau noa atu ki a koutou, Ngāti Raukawa i rongo nei mātou i te mahana o tā koutou manaaki, ā, ka noho tērā hei kōrerotanga haere ake nei, haere ake nei.

E kore e mutu te mihi engari me pēnei noa ake hei whakaputa i tā te ngākau i rongo ai,

“E kore e kitea he toki huna”

Kaua e pōhēhē mā te kōrero Pākehā e pai ai tō Reo Māori

KURA KI WAIMĀRAMA 1999

Hei te 10 - 15 Kohi-tātea 1998 ka tū te kura tuatahi mō te tau 1999. Nā te mea ka tū te kura i ngā rā muri tata mai i te Kirihimete me mātua tuhi mai tō tau waea i te kāinga me tō kāinga noho kia pai ai te whakapa atu ki a koe mō te tupono ka te pā mai he raru. **Tukuna mai tō tono i mua i te 18 o Hakihea 1999.**

TE PUKAWHAKAURU KI TE KURA WHAKAPAKARI REO MĀORI A TE TAURA WHIRI I TE REO MĀORI KA TŪ KI WAIMĀRAMA MARAE, WAIMĀRAMA, HASTINGS ATU I TE 10 KI TE 15 O KOHI-TĀTEA 1999

Tēnā whakakīa mai koa tēnei pukawhakauru, tukua mai ki te tari o Te Taura Whiri i te Reo Māori i mua i te 18 o Hakihea 1997, kia taea ai te marae te whakamōhio tokohia e haere atu ana, kia taea rānei te whakatau me whakakore i te mea he tokoiti rawa kua tono. Ko te utu whakauru mai ko te *rua rau tāra (\$200.00)*, hei āwhina noa i te kaupapa. Tukua mai tēnei i te taha o tō tono.

1. TŌKU INGOA: _____

2. TŌKU KĀINGA NOHO: _____

3. TAKU MAHI: _____

4. TŌKU WĀHI MAHI: _____

5. AKU TAU WAEA I TE MAHI: _____ WAEA WHAKAAHUA: _____ WAEA I TE KĀINGA: _____

ĀNEI NGĀ RŌPŪ MAHI I NGĀ KURA;

- ⑦ Ahakoa he āha te kaupapa e taea ana te kōrero. E tino whānui ana te mōhio ki te reo ahakoa rere ki hea. Ko te nuinga o tēnei rōpū i pakeke mai ki te reo.
- ① E matatau ana engari me uaua ka hapa. E pātōtō atu ana ki te kūaha o te rōpū 7.
- ② E mārama ana ki te nuinga o ngā kōrero ka rangona, ā, e taea ana te whakahoki. Kei konā tonu ōna punua hapa engari e pakari haere ana.
- ③/④ E taea ana te kōrero menā he take e pā atu ana ki a rātou. E autai ana engari e puta tonu ana ōna hapa.
- ⑤/⑥ Ko tēnei hunga nō nā noa nei i tīmata ai, ā, kāore anō kia mārō te haere. E taea ana te mihi, te whakamahi ngā kōrero me ngā whakatakotoranga kua whakaakona atu.

KI TĀU NĀ TITIRO KO TĒHEA O ĒNEI RŌPŪ TE RŌPŪ PAI MŌU? (Mehemea kua tae koe ki tētahi o ngā Kura Whakapakari Reo a Te Taura Whiri whakaatuhia mai i tēhea rōpū koe.)

① ② ③ ④ ⑤ ⑥ ⑦ ⑧

HE KUPU WHAKAMĀRAMA ATU ANŌ - Menā he kōrero atu anō e tika ana kiā mōhio te Taura Whiri e pā ana ki tēnei tono, tēnā koa tuhia i kōnei: _____

PUKATONO MŌ NGĀ RAUEMI A TE TAURA WHIRI

Tēnā kōa tonoa mai kia:

___ x Ngā Hākinakina 1 (1990, 33 whārangi) @ 5.00 ___

___ x Ngā Hākinakina 2 (1991, 27 whārangi) @ 5.00 ___

___ x Apirana Ngata (whakaahua) @ 5.00 ___

___ x He Muka (pānui whakamōhio) kāore he utu

___ x Ko te Whānau kāore he utu

TE KATO A (Kei roto te tāke hokohoko i ēnei utu katoa) \$ ___

Ingoa: _____

Kāinga noho: _____

Waea: () _____

TE TAURA WHIRI I TE REO MĀORI
POUAKA-POUTĀPETA 411 TE WHANGA-NUI-A-TARA
WAEA: (04) 4710-244 WAEA-WHAKAAHUA: (04) 4712-768
KARERE ROROHOKO: hemuka@tetaurawhiri.govt.nz